

Gyimesi Katalin

A gyermeki szempár

(Pilinszky János kései költészete)

„A test lámpása a szem. Ha azért a te szemed tiszta, a te egész tested világos lesz.”¹

Wiener Pál² szerint Pilinszky úgy látta meg a dolgokat, mint a gyerekek. Ezt maga a költő is megerősítette: „A lelkem, a szemem ma is a gyermeké, aki mindent felfedez, minden tapasztalatért megszenved, és módfelett elképed azon, hogy rossz dolgok is vannak a földön. Hogy az eszményi mögött is csalások, csalódások bujkálnak. Aki nem érti meg, hogy valójában miért kell az embernek kettéhasadnia.”³ Ez a lelkület azért fontos, mert csak a gyermek tud hosszan elbámészkodni egy kilincsen, egy fán, valami zárt, önmagában lévő dolgon. Később, amikor elkezd felnőni, belép az összefüggések világába. A felnőtt az, aki látja az összefüggéseket. A felnőtt számára az egyes dolgok csupán a világ szereplői, a gyerek számára viszont a megfigyelés tárgyai. A gyerek monológot folytat a világ – darabjaival. „A gyerek: egy szempár.”⁴ Csupa figyelem. Akárcsak Pilinszky. Egy csecsemő szemével látja újra a világot, s ezáltal minden átértékelődik. „Én hiszek abban, hogy egy műanyag, egy tönkrement műanyag lavór éppolyan szakrális, mint az Esthajnalcsillag. Viszont az üdvösséget nem szabad előlegezni. Tehát ha pillantásomban vagy az érzékelésemben ez nem elemi, akkor nem szabad jobbat mondani arról a dologról, sőt lefele kell nyomni. Szóval a műanyagot műanyagabbá kell tenni. És ebben a pillanatban a tortúra súlya alatt egy olyan sikolyt ad, mint a mártírok. És tulajdonképpen egy versben ma ezt a néma, cérnavékony sírást kell meghallani, amit ezek a tárgyak, ezek a lények, ezek a szituációk adnak.”⁵ Ez a gondolatvilág jelenik meg a *Pascal* c. versben:

„A leghitványabb féreg kimúlása
ugyanaz, mint a napfölkelte.”

Pilinszky – akárcsak Pascal a *Gondolatokban* – az apró, ismert tárgyakban keresi és látja meg a csodát.

„Mindig az elhányt bádogkanalat,
a nyomorúság lim-lom tájait kerestem”
(Egy szép napon)

Pilinszkyt mindig az érdekelte, ami látszólag kívül esett a világon. Nem írt verset pl. a hajnali tengerről, mert arról nem kellett bizonyítani, hogy szép; de egy „elhányt bádogkanálról” igen. Őt mindig a „világ peremére szorult lények és a világ peremére szorult tárgyak, dolgok”⁶ érdekelték, ezeket akarta eljuttatni a világ szívébe, mert úgy érezte, ezzel fontosabbat tesz, mintha bizonyított dolgokat énekel meg vagy hagy jóvá. Ilyennek látta az elfeledett, kitzasztott emberek életét is: limloméletnek, hulladéklétnek. S ilyenek az édenből kiszakadt egész emberiség helyzetét: értelmetlen, vonatkozás nélküli hányódásnak egy „örökké omló homokbucka” – porladó világunk – tetején.

„Engedjétek hozzám jöni a gyermekeket, és ne tiltsátok el őket, mert ilyeneké az Istennek országa”⁷

Pilinszky az anyanyelvet – vallomása szerint – beteg nagynénjétől, Baitz Borbálától tanulta, akit a családban csak Bébinek becéztek. Ő sohasem tanult meg tökéletesen beszélni, egész életében alig jutott túl a dadogáson, szellemileg korlátozott maradt. „Mindig Bébiről akartam írni, de sohse sikerült. Viszont bármit is írtam le, ő fogta a kezemet. Hogy kicsoda Bébi? Anyám nővére, ki egy gyerekkori szerencsétlenség miatt egész életére *idiótává* nyomorodott. Harminchat éves volt, amikor én négy-öt éves lehettem. Velünk, nővéremmel és legfőképpen velem realizálta tulajdonképpen először elveszett és nem létező gyerekkorát. Igaz, ő ügyelt rám, ő ápolt és ő sétáltatott, de beszélni már én tanítottam Bébit.”⁸ Pilinszky ezzel indokolja azt aényt, amit

költészetéről a kritika unos-untalan emleget: nyelve dísztelen, puritán, kevés szót használ, költői kifejezőmódja az eszköztelenségig egyszerű. A nyelve körüli legenda kialakulását maga is táplálta: „Anyám mellett anyám nővére nevelt, ő volt a legtöbbet velünk... egy nagyon-nagyon redukált nyelvet beszélt, talán szegényesebb nyelvet, mint a gyerek... azt a néhány szót viszont, amit mondott, azt rettenetes intenzitással mondta.” Illetve: „Nagynénémet gyermekkorában baleset érte, ezért csak kezdetlegesen beszélt, írni-olvasni nem tudott. De ahogy haladt az időben, egyre hatalmasabb lett. Olyan volt – a hasonlat nem egészen pontos –, mint Dosztojevszkij sztarecei, aki búcsút vett tőle, elkezdett zokogni... Nem kell több eszköz – ezt nagynéném mutatta meg nekem. Őneki elég volt egy szava, s az ragyogott.”⁹ De nemcsak a nyelvet, hanem az empátiát is tőle tanulta a költő. Bébi, ha meglátott valakit sírni, ő is sírni kezdett. Soha nem kérdezte meg, miért sír a másik. S ezzel talán közelebb jutott a krisztusi élethez, mint bármelyik egészséges, hívő ember. Bébi úgy szemléli a világot, azzal az elemi és egyszeri erővel, ahogyan mi csak a gyerekkor hajnalán láttuk azt először és utoljára. A művésznak viszont éppen ezt a szemléletet kell magáévá tenni, rá kell találnia arra az egyetlen, megmagyarázhatatlan „mozdulatra”, melytől műve evidenssé válik, a létezés elsődleges, elemi erejével hat. Nem véletlen, hogy a költő-írók fáradhatatlanul visszajárnak a gyermekkorba, s kutatják az álmokat. Ez az a két természetes „lelőhely”, ahol a világ még úgy-ahogy megőrizte keletkezésének közvetlen melegét. Erről szól a *Nyitás* c. vers:

*„A gyerekkor alkímiája
beteljesül, sikerül végre.
Az érintetlen kapukat,
Az álmok zsiliprendszerét kinyitják.
Mindenből csönd lesz és közelség.”*

A bekezdéskezdő igeversben az „ilyeneké az Istennek országa” magában hordozza azt a felszólítást, hogy gyermekké kell válni. Ez pedig a felnőtt számára az érettség beteljesülését jelenti.

*„...a fejem, akár egy kisfiúé
ezeréves és hallgatag.”
(Önarckép 1974)*

„A gyerek szeme mélyebben és tágabban, bizonyos értelemben igazabban látja a világot, mint a felnőtté, mert a valóságot kiteljesíti, megtoldja az álommal; az álom szót nem üres ábránd, menekülés értelemben véve, hanem, mint a teljesség és tisztaság igényét, vágyát, lehetőségét.”¹⁰ Pilinszky többször nyilatkozta, hogy elbűvölő a gyermekek jelenléte közöttünk. „Látni valóan még nincsenek itt egészen. Tájékozatlanabbak, súlytalanabbak, ártatlanabbak még nálunknál. Titokzatos módon többek és kevesebbek. Még inkább tartoznak a mindenséghez, mint a földhöz. Ártatlanságukban mindentudás szunnyad, gyengeségükben a mindenség súlytalan ereje. Ahogy az égboltnál egyetlen kis földi kavics is súlyosabb.”¹¹ Talán nem véletlen az sem, hogy amikor Jézus megtestesült, nem megjelent vagy belépett a világba, hanem gyermekként lépte át annak küszöbét.

„A szívnek teljességéből szól az ő szája”¹²

„Úgy szeretnék írni, mintha tulajdonképpen hallgatnék. Talán innét tökéletes formai igénytelenségem. Illendőségből és tapintatból. Elfogultan szólalok meg, s ezt az elfogultságot sose fogom tudni levetkőzni. Ilyen értelemben megrekedtem a gyerekkorban.”¹³ Számára tehát a zörejek, az ütések és kopások a fontosak, azok a véletlen jegyek, amik eltéveszthetetlen jelentést adnak egy tárgynak vagy egy élőlénynek. A tökéletességigény Pilinszky szerint kövületté fagyasztja a költészetet. „A régi verseimet jobb kézzel írtam, most már csak bal kézzel írok. Majdnem ügyetlenül. Akkor mindent látni akartam, most már csak egy pontra figyelek. Mégis úgy érzem, kevesebb dolgot rekesztek ki. Beléphetnek a véletlenek... Rájöttem, hogy egy rossz mondat a legszebb lehet vagy a legpontosabb. Hogy szép egy... gárdatiszt, de a baka többet tud a háborúról. Most már bakákat írok. És azelőtt válogattam a tárgyakat: erről szólni kell, arról nem. Most már mindegy a tárgy. Most már nem vagyok perfekcionista. Hisz úgy sincs tökéletesség...”¹⁴ Úgy is mondhatnánk, hogy a főhangsúlyt elnyomja, és csak a mellékörejekre figyel. A régi és új verseit összehasonlítva használja a labirintus-metaforát is. A labirintus közepén Isten vár. A költő, ahogy egyre beljebb megy, egyre „vakabban” tapogatózik, mintha a labirintus eleje megvilágítottabb lenne, még mintha akadna külső, besűrűdő fény. Ezért vállal később látszatra esett verseket... Azzal a mély hittel, hogy az út valami felé vezet, s már közeledik

a cél, a hazatérés. Pilinszky költészete magában hordozza az „elnemulás kockázatát”. Mindig a legjobban lecsupasztott, a legkiszolgáltatottabb szembesítésére törekszik: a megfeszítettség krisztusi pózára. Az ő csöndje annak a kiáltás utáni pillanatnak a csöndje ott a kereszten. Mindenből, amit leír, egy kérdés visszhangzik: milyen szó felel meg ennek a pillanatnak, amikor a szögek mozdulatlanul megállnak a sebekben, a vas örök mozdíthatatlanságával, és nem moccan se kéz, se láb. A költő már nem tud énekelni. „Hangja alig van, mert a világ megromlott, mert nincs világ, amihez hangját hozzáilleszthetné; csak borzalom van, csak szenvedés, minden igaz szó: csoda a csend határán”¹⁵. Pilinszky a világ abszurditását felismerve nem abszurd regényt írt, hanem a hit vigaszába menekült, akárcsak Dosztojevszkij. A világ abszurditásának felismerésén túl – és épp nem a menekvés irányába – ugyanis van egy még következetesebb, ha úgy tetszik, még abszurdabb lépés, s ez a világ képtelenségének vállalása. Dosztojevszkij és egyúttal Pilinszky válasza az alázat, és ez az alázat – magunkra venni a világ képtelenségének súlyát, mintegy beöltözve a lét és tulajdon ellentmondásaink terhébe – minden, csak nem meghátrálás.

„Harczold meg a hitnek szép harczát!”¹⁶

Az ember itt a földön nem is annyira lépcsőről lépésre vándorol, hanem inkább keresztéről keresztre száll. A kereszt: találkozás és ellentét, tragikum és reménység egyszerre. A teljes elhagyatottságnak és kiszolgáltatottságnak a metszőpontja, ahol a lélek egyedül képes önmagát végül is *egészében és véglegesen* Isten kezére adni. Az első kereszt a gyermekkor keresztje. Félelemből és bizalomból ácsolták. Emberszabású és embertelen. A „könnyű, boldog gyermekkor” csak önámítás. Gyermeknek lenni éppolyan nehéz, mint öregnek. Jézus azt mondta: „Boldogok, akik sírnak.”¹⁷ És van-e mélyebb sírás a gyermeksírásnál. Pilinszky sok verse szól a gyermekről, a gyermeki félelemről, szorongásokról (*Mégis nehéz, Kar és nyak, Depresszió, Auschwitz, Kopogtatás, stb.*). Ezekből a *Mégis nehéz* című költeményt érdemes részletesebben elemezni. A vers alapja egy ószövetségi történet: Hágár, az elűzött cseléd elhagyja fiát a forró sivatagban, mert nem akarja látni szomjas gyermeke halálát. A kisgyermek szorong: apja elűzte otthonából, s most anyja is elhagyja. Az ego vágyódik az édesanya után, és eközben megelevenednek különböző életkorának

ellentétes élményei. Az ötéves gyermek, aki felriadva álmából, a késdobáló indiánok elől a mama ágyába menekül. A magabiztos kisdíák, akinek nadrágján már le kellett eresztetni az előrelátóan felhajtott fodrokat, s most derül ki, mennyire kiszívta a nap a színét. Az elsőéves egyetemista, akit elviselhetetlenül nyomaszt a nihil, a lét értelmetlenségének gondolata. A negyvenéves, lehangolt férfi, akit már nem fenyeget a veszély, hogy filozófiai okokból öngyilkos lesz, aki már belenyugodott édesanyja halálába, de Bibliával a kezében az anyja fényképe előtt ülve magányos párbeszédében még most is hozzá menekül, mert anya nélkül élni mégis nehéz.

A második kereszt a kamaszkoré. Egyik ágának fölismerés, a másiknak tévelygés a neve. Egy kissé, vagy talán nem is kissé minden kamasz „kölyök Shakespeare”. Komoly kereszt a kamaszok keresztje. Szálkájáról elég meggyőződnünk a Tékozló Fiú könnyeiből. Ez a fiú bűnösségében a leghitelesebb szimbóluma Isten Fiának, ahogy az elveszett bárány Isten Bárányának. Sok fiatalkori probléma kerül terítékre Pilinszky költészetében: különböző szenvedélyek (*Alkohol*), kedélybetegségek (*Depresszió*), a nemiség (*Átváltozások, Kapcsolat, Vonzásod definíciója, Szép és még szebb*), a szülők elleni lázadás (*Tékozlók*) stb. Az utolsóként említett vers alapja megint csak egy bibliai történet, ezúttal az Újszövetségből. Lukács evangéliumának 15. fejezete tartalmazza a tékozló fiú elbeszélését. Pilinszky azzal a gondolattal játszik el, hogy milyen lehetne a tékozló lányról szóló példabeszéd, illetve mindkettőjük: a tékozlók története. A fiút az apja hazavárta. Tudta, hogy hazatér, ha csalódott vakmerő reményeiben. A tékozló lányra csak az édesanya gondol. Éjjel álmatlanul forgolódva hozzá beszél. Tudja, hogy nem tér vissza többé, mert az erő, ami a lányokat hajtja: a szeretet, s ha egyszer eltékoztak, semmivé válik. Ezért nem tud elaludni, csak hallgatja a vízcsap őrjítő csöpögését. A férje távozva otthonról nyitva hagyta az ajtót; a huzat meglebbenti a függönyt. „Apád elfelejtette becsukni az ajtót”- akarja motyogni félálomban. De a fáradtság miatt félbeszakad a mondat, s ezzel kimondja a kimondhatatlant: „Apád elfelejtett téged. Hallani sem akar rólad, menekül mindentől, ami rád emlékezteti. Mert tudja, hogy nem jön vissza többé, aki eltékoztolta a szeretetet”¹⁸.

Az utolsó kereszt az öregkoré. A legsúlyosabb és a legkönnyebb kereszt, mivel az utolsó. Ezért egyszerre a legirrealisabb és legrealisabb. Olajfák

kertje, agónia a neve. Három fajtáját ismerjük. Az egyik Jézusé. A második a jobb, a harmadik a bal latoré. Nekünk, esendő embereknek elegendő a jobb lator keresztjét „választanunk”. Ez annyit jelent, hogy szívünket és szemünket a középső keresztre függesztjük, önbizalmunkat bizalomra, igazunkat igazságra, féltékenységgel vegyes „szeretetünket” szeretetre, ítéleteinket bűnbánatra és beismerésre cseréljük fel. Az öregkor egyik legégetőbb problémája a magány. De mi még a magányunkban sem vagyunk egyedül, nem úgy, mint Jézus az Olajfák hegyén. Pilinszky így ír róla: „Egyedül érezted magadat Holott az egész Teremtés eleve itt térdepel veled, megosztva magányodat és végtelenül megsokszorozva elhagyatottságodat. Teremtésed minden kavicsa, köve, fűszála, szívverése itt van, hogy beburkoljon Téged, és hogy növelje elhagyatottságodat.”¹⁹ De nemcsak prózájában, verseiben is gyakran megjelenik a magány. Pl. az *Auschwitz* vagy az *1970. október 14. c.* költeményeiben. Ez utóbbi rokonítható Babits *A lírikus epilógjának* gondolatával: „én vagyok az alany és a tárgy”. Valamint Ady „szeretném, ha szeretnének” gondolatát folytatva a költő eljut a „szeretném, ha szeretnék” –ig, s kifejezi a szeretet legmélyebb problematikáját, az emberi lét beépített tragikumát, az öntudat és a személyiség feloldhatatlan, kínzó magányát: Pilinszky költészetének alapmotívumát.²⁰ De van megoldás, van kiút: „Magányomban 60 000 fiatal és öreg szív melengt, ami közvetlenül lehetetlen volna”, csak az imádságban lehetséges. „Az imában tudunk egyedül mindent és mindenkit szeretni.”- írja Pilinszky 1979-es levelében.²¹

„A szeretet Istentől van, és aki szeret, az Istentől született, és ismeri Istent”²²

Az ember drámai lény. A jó és a rossz úgy simul össze benne, mint kőrétegek a hegyben. Egyszerre jó és egyszerre rossz, és ezt a konfliktust fantasztikus drámai küzdelemben éli meg, aminek kimenetele valamiképpen Isten szívében játszódik le. Jézus ismeri ezt, s az embert, aki gyökerében nem lehet igaz, csak, mint drámai lény tud jó lenni. Tud szeretni. Nem követeli – mint a farizeusok –, hogy ne csináljunk rosszat. Nem követeli ezt a képtelenséget: egyrészt nem vezet semmire, másrészt lehetetlenség, mert az ember nem folyamatos, hanem drámai lény. Ugyanakkor azt is mondja, hogy egy megtért bűnös kedvesebb

számára, mint két igaz. Pilinszky vallásossága nem dogmákon és teológiai rendszereken alapszik, nem olvasta az egyházatyákat, hanem – ugyanúgy, ahogy Pascal – magában lelte föl mindazt, amit az egyházatyáknál olvasni lehet, magától talált rá a keresztény gondolkodás élő gócaira. Ő ezt állítja magáról: „Én egyben vagyok teljesen biztos: hiszek Istenben a magam módján, végtelenül szeretem Jézust, ami majdnem több a hitnél, mert a szeretet több a hitnél.” Nem véletlen, hogy a háborúba elvitt rengeteg könyvéből csak az Evangélium került el a vagonból való kihajítást. Pilinszky számára ebben az időben a Biblia nem is könyv volt, nem is tanácsadó, hanem „valami meleg hűség”. „Olyan emberi volt, amilyen csak egy kutya tud lenni, vagy az Isten.” Istenképe rendkívül összetett. Egyrészt számára Isten a létező legnagyobb intelligencia. Olyan valóságos szellemi lény, akinek élménye olyan, mint amikor az ember hosszú vándorút végén megérkezik a tengerpartra, ahová kezdettől fogva vágyott. Másrészt olyan lény, aki el tudja viselni, hogy szeretik. Az a furcsa, hogy az emberek között rettenetesen nehéz valakit találni, aki kibírja, elviseli, hogy szeressék. Ettől úgy félnek az emberek, mint egy merénylőtől. Félnek, mert azt hiszik, ki akarják őket fosztani, úgy látszik, van valamijük, amiről maguk sem tudnak. Nyilván rosszul szeretünk, de Isten az, aki a rossz szeretetet is kibírja, de még nagyobb dolog, hogy a jót is. Azt tudniillik, hogy a centrumot szerethetjük. A jóságot magát, a szeretetet magát. De nemcsak Istent lehet és kell szeretnünk, hanem a többi embert is. A felebaráti szeretet gyönyörű verse az *Elég*. A költemény rávilágít arra, hogy elég egy *arc látványa, egy jelenlét, egy kéz, amint megkeveri a kávé*t ahhoz, hogy e szeretet által értelmet adjunk a sokszor értelmetlen létnek, és *elfogadjuk az elfogadhatatlant*. A szeretett lény a szerető lélek számára: abszolút érték, örök és halhatatlan. De a szeretet, mivel érték, és mivel tisztánlátó, először fogja fel igazán a másikat, és ezzel mindannyiunk veszendőségét, földi halandóságát is. Ebben az összefüggésben érthető csak igazán Jézus kinyilatkoztatásának súlya, amikor is arról beszél, hogy az Emberfia azért jött a világra, hogy *megkeresse, ami elveszett*. Mert ez az ígéret nemcsak az egyes bűnösökre vonatkozik, hanem éppen a szeretet eleve való egyetemességével mindarra, ami mindannyiunkban elveszett.

Végezetül egy számomra igen megindító visszaemlékezést idézek, amely megvilágítja azt, hogy Pilinszky János szeretete mennyire nem

mérhető emberi kategóriákkal. Láthatóan Krisztus fénye világított benne. Kerényi Grácia így ír róla: „Sokféleképpen ismertem Jancsit: most a kutyája jut eszembe, a legcsúnyább dakszli, akit életemben láttam. Megkérte egyszer a férjemet, vigye el kocsin Szenes Zsuzsiékhoz, el kell utaznia, és Zsuzsiék vállalják a kutyát. Csak mikor odaértünk, és Jancsi elmagyarázta Zsuzsinak, hogy kell vele bánni, akkor derült ki minden: a kutyáról? Jancsiról? *Be*

kell éjszakára takarni – mondta. – *És most jön a rémség. A takaró leesik róla álmában, akkor ugatni kezd, és be kell újra takarni. És ez többször előfordul minden éjjel.*”²³ Nem lehet tudni, hogy Szenesék vajon betakargatták-e a kutyát éjelente avagy sem, de egy biztos: Pilinszky János megtette. Minden éjszaka. Többször. Mert ez a Szeretet.

Bibliográfia

HAFNER Zoltán szerk., *Senkiföldjén. In memoriam Pilinszky János*, Nap Kiadó, Bp., 2000.
BOGYAI Katalin szerk., *In memoriam Pilinszky*, Officina Nova, Bp., 1990.
KUKLAY Antal, *A Kráter peremén*, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak, 1988.
TÖRÖK Endre szerk., *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*, Magvető, Bp., 1983.
PILINSZKY János, *Szög és olaj*, Vigilia, Bp., 1982.
A Bibliából Károli Gáspár fordítása nyomán idéztem.

Jegyzetek

- 1 Mt 6,22.
- 2 Ideg orvos, Pilinszky Franciaországi barátja.
- 3 HEGYI Béla, A dialógus sodrában. In: KUKLAY Antal, *A Kráter peremén*, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak, 1988. 245.
- 4 NÁDOR Tamás szerk. „Én is egy szempár vagyok”. In: TÖRÖK Endre szerk., *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*, Magvető, Bp., 1983. 129.
- 5 SZIGETI István szerk. „Eljuthatunk a derűig”. In: TÖRÖK Endre szerk., *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*, Magvető, Bp., 1983. 191-192.
- 6 TÓTH Éva szerk., *A világ peremén*. In: KUKLAY Antal, *A Kráter peremén*, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak, 1988. 278.
- 7 Mk 10,14
- 8 Pilinszky 1974-es regényszínopszisából idézi Tüskés Tibor. TÜSKÉS Tibor, *Introitusz*. In: HAFNER Zoltán szerk., *Senkiföldjén. In memoriam Pilinszky János*, Nap Kiadó, Bp., 2000. 17.
- 9 Pilinszkytól idézi Tüskés Tibor. TÜSKÉS Tibor, *Introitusz*. In: HAFNER Zoltán szerk., *Senkiföldjén. In memoriam Pilinszky János*, Nap Kiadó, Bp., 2000. 18.
- 10 Alain-Fournier-től idézi Hornyik Miklós. OTTLIK Géza, *Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal*. In: KUKLAY Antal, *A Kráter peremén*, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak, 1988. 246.
- 11 PILINSZKY János, *Istlétünkről*. In: PILINSZKY János, *Szög és olaj*, Vigilia, Bp., 1982. 147.
- 12 Luk 6,45.
- 13 HORNYIK Miklós szerk. *Az ártatlanok szenvedése*. In: TÖRÖK Endre szerk., *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*, Magvető, Bp., 1983. 26.
- 14 NÁDOR Tamás szerk. „Én is egy szempár vagyok”. In: TÖRÖK Endre szerk., *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*, Magvető, Bp., 1983. 137.
- 15 KIBÉDI VARGA Áron, *Pilinszky János (1921-1981)*. In: HAFNER Zoltán szerk., *Senkiföldjén. In memoriam Pilinszky János*, Nap Kiadó, Bp., 2000. 178.
- 16 1Tim 6,12.
- 17 Mt 5,4.
- 18 KUKLAY Antal, *A Kráter peremén*, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak, 1988. 26.
- 19 PILINSZKY János, *Az Olajfák hegyén*. In: PILINSZKY János, *Szög és olaj*, Vigilia, Bp., 1982. 325-326.
- 20 *A gondolatmenet Pilinszky Keresztről keresztre c. esszéjén alapul*. PILINSZKY János, *Keresztről keresztre*. In: PILINSZKY János, *Szög és olaj*, Vigilia, Bp., 1982. 433-435.
- 21 HAFNER Zoltán szerk., *Senkiföldjén. In memoriam Pilinszky János*, Nap Kiadó, Bp., 2000. 154.
- 22 1Jn 4,7.
- 23 KUKLAY Antal, *A Kráter peremén*, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak, 1988. 201.